

Андрій Непомнящий,

к. і. н., доцент кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін
Таврійського національного університету

Бібліографічний аспект історико-краєзнавчих досліджень в Одесі у ХІХ ст.

З видавничою й бібліографічною діяльністю Одеського товариства історії та старожитностей пов'язані імена відомих європейських, українських і російських учених ХІХ ст. Осередок вніс солідний вклад у розвиток історико-краєзнавчих досліджень Південного регіону України, історичної науки в Одесі. Багатий архів Товариства зберігається в Інституті рукопису НБУВ. Є фонд ОТІС у Державному архіві Одеської області.

Музей Товариства мав свою бібліотеку з архівом. Віце-президент ОТІС та редактор його «Записок» М. Н. Мурзакевич у роки керівництва Одеською публічною бібліотекою спрямував її роботу на науковий розвиток.

Північне Причорномор'я, одне з найдавніших поприщ історичної діяльності в Європі, відразу ж стало об'єктом пильного вивчення в науковому осередку, сформованому в Одесі наприкінці ХVІІІ — початку ХІХ ст. Інтелігенція вже з кінця 30-х років ХІХ ст. поступово об'єднується в одну з найавторитетніших у царській Росії громадсько-наукових організацій — Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС), що офіційно розпочало свою діяльність 25 квітня 1839 р.

Коли з життя пішли директор Одеського музею для збереження старожитностей І. П. Бламберг (1772—1831) та кримознавець, археолог І. О. Стемповський (1789—1832), установа втратила роль центру історико-археологічних (краєзнавчих) досліджень. Його функцію перебрав на себе неформальний гурток одеської інтелігенції, в якому брали участь М. М. Киряков, Д. М. Княжевич, О. І. Левшин, М. Н. Мурзакевич, М. І. Надеждин, О. С. Стурдза, А. Я. Фабр; дійсними членами його стали представники різних наукових центрів Російської імперії та Європи: професори, відомі бібліофіли: М. П. Погодін та І. М. Снегирьов з Москви, М. О. Максимович з Києва, історик і філолог П. Й. Шафарик та ін.

Душею просвітнього осередку був новоросійський генерал-губернатор М. С. Воронцов.

Активну участь у діяльності ОТІС брали кримські краєзнавці: І. К. Айвазовський, О. Л. Бертъе-Делагард, П. П. Вакъе, В. Ф. Гроліх та ін.

Устав ОТІС розробив М. Н. Мурзакевич, а відредагував Д. М. Княжевич [38, арк.1]. Окремим пунктом йшлося про видавничу діяльність [39—42].

В. В. Григор'єв мав досліджувати історію Криму за династії Гирейів; М. Н. Мурзакевич — перекладати з латини про Крим [3, с. 553]. Останній у звіті про діяльність ОТІС за перший рік існування відзначав, що, зважаючи на цікаве в усіх відношеннях минуле Кримського ханства, досі немає його повної і достовірної історії. Тому Товариство розпочало пошуки необхідних джерел і надало список виявлених кримськотатарських рукописів, юридичних актів, котрі мали одразу ж друкуватися [43, с. 66—67].

Дійсні члени краєзнавчого союзу склали декілька історичних оглядів, що охоплювали різні аспекти діяльності ОТІС [1—4].

Уперше бібліографування матеріалів, надрукованих у «Записках Одесского общества истории и древностей» (ЗООИД), здійснив Ф. К. Брун. До покажчика ввійшли статті з перших семи томів видання [5]. Після виходу в світ 20 томів «Записок» провідний краєзнавець Криму, віце-президент ОТІС О. Л. Бертъе-Делагард підготував новий посібник [6]. А в 1914 р. було видано довідник, що вміщував праці, опубліковані в 30 томах наукового збірника [7] (укладач — професор слов'янської філології Новоросійського університету, директор Одеської публічної бібліотеки (ОПБ) М. Г. Попруженко).

Певною віхою в історіографічній науці став збірник доповідей конференції, присвяченої 150-літтю заснування Товариства [8]. На жаль, повідомлення подавалися без посилань на джерела. Узагальнюючі нариси розвитку історичної науки в Одесі з'явилися лише в 1994—95 рр. У

них коротко висвітлено внесок найяскравіших постатей історичної думки у вивчення в дореволюційний період Новоросії [9–11]. Однак кримознавчий аспект досліджень місцевих істориків не розглядався навіть у роботах, пов'язаних з їхніми археографічними розвідками.

Оскільки цільового аналізу напрацьованих цих учених з вивчення історії та етнографії народів Криму взагалі не проводилося, великого значення для історичної науки набуває Архів ОТІС в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Фонд 5 нараховує 3788 од. зб. Серед них чимало документів з історії регіону в цілому, а також окремих його міст: їх плани, стратегічні дані про заселення, управління військовими укріпленнями; дипломатичні папери, що відбивають російсько-турецькі відносини, в центрі яких була боротьба за Крим; відомості про землі, роздані Г. О. Потьомкіним у Таврії, листування В. В. Коховського з управителем похідної канцелярії Г. О. Потьомкіна В. С. Поповим та ін. З документів, що характеризують становище краю наприкінці XVIII ст., найвагомішим є «Камеральное описание Крыма» 1798 р. із доповненнями, внесеними в 1802 р., де розгорнуто опис міст і повітів, перелік дач з даними про їх господарів [12, с. 52–53].

Для вивчення історичної науки Криму становить інтерес і листування (293 од. зб. на 611 арк.) [13] новоросійського та бессарабського генерал-губернатора з Міністерством внутрішніх справ про відкриття музею в м. Керчі, донесення й рапорти про результати розкопок курганів і могил на півострові, про відсилання до Ермітажу цінних археологічних знахідок із Керчі.

Окрема група рукописів — праці дослідників Криму: О. Л. Бертъе-Делагарда [14, арк. 1–10], І. П. Бларамберга [15], М. Волкова [16, арк. 1–87], К. Є. Думберга [17, арк. 1–42], П. Дюбрюкса [18], П. І. Кйоппена [19, арк. 2–8 зв.], В. К. Кондараки [20], Є. Є. Люценка [21, арк. 1–14], М. І. Репнікова [22, арк. 1–29], В. Д. Смирнова [23, арк. 1–2], Г. І. Соколова [24, арк. 1–36], ряд анонімних досліджень французькою мовою [25].

Належно представлено у фондах ІР листування краєзнавців Криму — дійсних членів Товариства — П. І. Кйоппена [26], Л. П. Коллі [27], Ю. А. Кулаковського [28], Є. Є. Люценка [29], В. В. Шкорпила [30], Х. П. Ящуржинського [31].

Фонд ОТІС у Державному архіві Одеської обл. [ДАОО, ф. 93] нараховує 257 од. зб. Це — справочинна документація, зокрема журнали засідань і листування [32, арк. 1–79], матеріали, які відбивають придбання ОТІС архівів кримських істориків [33, арк. 1–24], керівництво діяльністю Феодосійського музею старожитностей [34,

арк. 1–164] та листування щодо неї з А. К. Айвазовським [37, арк. 9–10]; розкопки у Феодосії [35, арк. 1–42] та в Керчі [36, арк. 1–5] (звіти В. В. Шкорпила). Насиченою інформативністю відзначаються рапорти О. Л. Бертъе-Делагарда про роботи з вивчення та охорони пам'яток у Криму [32] тощо [10, с. 450].

У 1839 р. Товариство доручило вчителю з евпаторійського караїмського училища А. С. Фірковичу відшукати документи з історії караїмів у Криму. Він у тому ж році відкрив у кенессах 51 рукопис та скопіював написи з 60 єврейських надгробків. Усі знахідки А. С. Фіркович передав у музей ОТІС. До процесу описування і наукової експертизи зібраних документів у подальшому приєднався рабин С. Бейм. Відомий в Європі гебраїст, д-р Е. М. Піннер з Берліна, котрого запросило Товариство, дав характеристику раритетам у спеціальному трактаті [44], вибірки з якого опубліковано на сторінках «ЗООИД» [45]. Згодом колекцію, зважаючи на її наукову цінність, було передано в Імператорську Публічну бібліотеку в С.-Петербурзі.

Особливим внеском у кримознавчі дослідження в перші роки існування Товариства є доробок відомого літератора й видавця популярного в ті часи «Телескопа», одного з ініціаторів створення ОТІС, проф. Московського університету М. І. Надеждіна. За публікацію «Философического письма» П. Я. Чаадаєва його було зіслано в Усть-Сисольськ, згодом — до Вологди. Після відбуття строку через погіршення стану здоров'я М. І. Надеждін переїжджає в Одесу [46, с. 67]. Він доволі швидко залучився до її культурного життя. За його ініціативи тут був започаткований щорічник «Одесский альманах». У 1828 р. побачила світ всеохопна праця М. І. Надеждіна з історії італійської колонізації Кримського півострова [47]. На основі синтезу інформації з опублікованих записок європейців XIII–XV ст. та давньоруських літописів автор докладно розповів про адміністративно-політичний устрій, проаналізував економічне життя, зокрема торговельні зв'язки генуезьких колоній, викрив причини занепаду минулої могутності Кафи наприкінці XV ст. [49]. Учений відстоював популяризацію подорожей по провінціях країни, сам неодноразово об'їздив увесь півострів [50, с. 60–61]. Враження про власні мандрівки відобразилися у ґрунтовному нарисі «Русская Алгамбра» [51, 52].

У щорічнику «Одесский альманах» було опубліковано ще одне кримознавче дослідження історика, що відбиває діяльність Г. О. Потьомкіна на Півдні України [53].

Про значний потенціал М. І. Надеждіна як дослідника свідчить його велика розвідка «Геродотова Скифия, объясненная через сличение с ме-

стностями», вміщена в перший том «Записок» Товариства [54, с. 28].

Одеський період творчості був одним із найплідніших у житті письменника. Під час подорожі по Криму він робив для ОТІС описи пам'яток, руїн будівель, написів та монет; у відвідуваних ним країнах організовував зустрічі зі вченими-істориками, антикваріями, філологами, заповував книги для Товариства тощо [2, с. 54].

Далі проаналізуємо роль Г. І. Спаського в краєзнавчих дослідженнях Криму. Він приїхав до Одеси наприкінці 20-х років XIX ст. Доступні нам архівні відомості не відбивають належно його життєвий і творчий шлях [55]. Спочатку він досліджував народи Сибіру: збирав пам'ятки місцевої давнини, здійснював археологічні розкопки, змальовував написи. Член-кореспондент Академії наук у розряді східної словесності й старожитностей, видавець «Сибирського вестника» і «Азиатского вестника» [56, с. 2], Г. І. Спаський набув визнання і як знаток кримських старожитностей завдяки монографії «Босфор Киммерийский с его древностями и достопамятностями» (1846) [57–61].

Важливим етапом у вивченні Північного Причорномор'я стала видана ним у 1850 р. збірка досліджень з античної нумізматики. Вона містила переклади російською мовою статей вітчизняних і зарубіжних учених з проблем стародавньої історії регіону, тут уперше були представлені рисунки й описи численних боспорських монет [62].

Однією з найяскравіших постатей одеських істориків, про яку вже йшлося, був М. Н. Мурзакевич, беззмінний секретар (до 1875 р.), віцепрезидент Товариства в 1875–1883 рр., редактор його записок, директор музею ОТІС та Одеської публічної бібліотеки (1843–1852), керівник Рішельєвського ліцею (1852–1857). Його біографія дійшла до нас доволі повно завдяки щоденникам [63], опублікованих по смерті, автобіографічним записам [64, 65] та численним формулярним спискам, атестатам і анкетам, заповнених власноручно [66].

Після закінчення Смоленської семінарії в 1825 р. Мурзакевич поступив на етико-політичне відділення філософського факультету Московського університету (закінчив у 1828 р.). Деякий час давав приватні уроки в Смоленську, а 1830 року за протекції свого товариша університетського періоду М. М. Кирякова переїхав до Одеси. Служба в митній установі [67, арк. 7–9] не задовольняла М. Н. Мурзакевича і він перейшов до Рішельєвського ліцею на посаду помічника вчителя [68]. У 1832 р. отримав місце його наглядча й викладав російську загальну історію та географію [69, арк. 62–63], дедалі більше захоплюючись наукою.

Першою вагомою публікацією М. Н. Мурзакевича став опис старовини Одеського археологічного музею, де зберігалася значна частина експонатів кримського походження [70].

Перша його наукова подорож до Криму відбулася влітку 1835 р. Її результати узагальнено в «Краткой истории древнего Херсона», опублікованій в «Одесском вестнике» [71]. Згодом учений здійснив і велике дослідження з історії середньовічних генуезьких факторій на Чорному морі. 1837 р. вийшла його монографія «История генуезских поселений в Крыму», яку він пізніше захистив у Москві як магістерську дисертацію.

Того ж року М. Н. Мурзакевича було призначено на посаду ад'юнкта Рішельєвського ліцею, а через два — професором кафедри російської історії та статистики [72, с. 6]. Дослідник продовжував розробляти аспекти історії генуезьких поселень у Криму, спробував систематизувати хронологію консулів Кафи [73] на підґрунті зібраних ним архівних матеріалів. У ряді публікацій учений проаналізував питання нумізматичних і писемних джерел періоду перебування італійців на півострові [74].

У жанрі записок мандрівника написано звіт краєзнавця про поїздку з Одеси до Криму в 1836 р. [75]. Наступного року учений, якому було доручено складання опису старожитностей регіону [76, арк. 2], відвідав півострів за вказівкою міністра народної освіти С. С. Уварова. У ДАОО нами був виявлений раніше невідомий рукопис М. Н. Мурзакевича, де порушуються питання каталогізації і короткого опису археологічних пам'яток Криму [76, арк. 4–5 зв.].

Надалі його поїздки сюди стали постійними. Основна увага приділялася вивченню епіграфічних пам'яток. Підсумки роботи підбито в ряді статей, уміщених у «Записках» Товариства [77, 103, арк. 1–6].

Краєзнавець брав участь і в організації Феодосійського музею старожитностей. 1850 року М. С. Воронцов прийняв рішення передати найстаріше в регіоні сховище старожитностей до Товариства. Спільно з новим директором музею — дійсним членом ОТІС Є. Ф. де Вільнєвим — М. Н. Мурзакевич розпочав роботу, спрямовану на приведення установи до відповідних наукових норм. Тимчасом Товариство всіляко сприяло поповненню колекції музею. Вагому меценатську допомогу йому на різних етапах розвитку надавав І. К. Айвазовський.

Завдяки енергійності Миколи Никифоровича, який керував підготовкою чергових випусків «Указателей», протягом наступного десятиліття колекція музею значно поповнилася за рахунок придбання 32 написів, понад 600 монет, дрібних речей. Розпочинається наукова обробка фондів

[34, арк. 58—58 зв.; 78, арк. 32]. Бібліотеці музею вчений подарував кілька десятків європейських та вітчизняних наукових видань. Листування М. Н. Мурзакевича з директором Феодосійського музею старожитностей С. І. Веребрюсовим свідчить про жвавий інтерес ученого до життя установи. Працюючи з архівами музею в 1874 р., він підготував до друку «Сборник документов Грапперона Ивана Ивановича, карантинного доктора, заведовавшего Феодосийским музеем древностей», котрий налічував 56 документів, датованих 1818—1840 рр. На жаль, рукописи цього директора установи, що становили певний інтерес для вивчення історіографії Криму, зокрема дослідження з нумізматики, історії Феодосії, археографії (французькою мовою) — всього 95 арк. — залишилися неопублікованими [79].

Завдячуючи турботі одеського вченого, археологічна й нумізматична колекції з Феодосії, що поповнювалися з керченських, херсонеських та феодосійських розкопок, стали відомими в Європі [80].

Наприкінці 70-х років краєзнавець спробував організувати роботи на руїнах Херсонеса, що і відбилося в його листуванні з О. Л. Бертъе-Деллагардом [81, арк. 3—5]. Дослідники обговорювали досвід роботи «Древнехранилищ» у Керчі та Феодосії й варіанти створення археологічного музею в Севастополі.

Підсумком щорічних поїздок секретаря Товариства по Криму став «Путеводитель Южного берега Крыма», виданий в Одесі 1866 р. Книга містила всі зібрані істориком краєзнавчі відомості про пам'ятки й народи цього регіону. Невеликий за обсягом (51 с., 15x12 см) та недорогий за вартістю (30 коп.), путівник відрізнявся від подібних довідкових видань наявністю докладних історичних нарисів, алфавітних й інших покажчиків, важливих для екскурсантів.

Наукові книгознавчі публікації Мурзакевича охоплювали весь спектр історії півострова: крім історії генуезьких поселень, це минуле культурних споруд у Керчі та Херсонесі [82], огляди археологічних знахідок [83], дослідження з історії дипломатичних відносин Кримського ханства [84], зокрема виявлений нами рукопис ученого з описами ярликів кримських ханів уперше вводиться до наукового обігу [85, 86]. Історик ініціював публікацію й підготував коментарі до трактату Мартіна Броневського «Описание Крыма», вміщеного в шостому томі «ЗОИД» за 1867 р.

Важливим складником наукової діяльності краєзнавця була організація пам'яткоохоронної роботи в Криму. Питання збереження й реставрації давніх руїн півострова вчений порушував майже в усіх публікаціях. У зв'язку з цим неабиякого значення набув його рукопис у формі листа

до Товариства, що включав звіт про поїздку по Східному Криму й у Севастополь у травні—червні 1875 р. [87, арк. 76—77]. Згадки стосовно охорони історичних пам'яток знаходимо і в особистому листуванні краєзнавця, як, приміром, у листах Київського митрополита Євгенія Болховітінова (1834—1837) про збереження грецьких старожитностей на півдні Росії [88].

Цікавими є також історико-статистичні дослідження, в т. ч. «Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, то есть с 1820-го по 1846 год» [89, с. 1—88], де значну частину присвячено опису міст і різних етнічних груп Криму, його економічному стану. Великі за обсягом статистичні дані, наведені в нарисі, й досі залишаються унікальним джерелом для дослідників. Хронологіко-історико-статистичне дослідження стосовно християнської церкви в Північному Причорномор'ї, було опубліковане в «Новороссийском календаре» [90].

Як організатор історичної науки в Одесі вчений підтримував тісні стосунки з багатьма істориками-краєзнавцями Криму, добре знав їх творчість. Тому велику кількість написаних М. Н. Мурзакевичем некрологів на видатних діячів також можемо віднести до його кримиознавчих праць. Він був автором посмертних статей про В. М. Кузьміна (1853), Г. І. Соколова (1853), А. Я. Фабре (1867), П. І. Кйоппена (1867), З. А. Аркаса (1867), О. О. Борзенка (1868) та ін. Некрологи містили не тільки огляд життєвого та творчого шляху вчених, а й характеризували діяльність і роботи, пов'язані з вивченням Криму, перші спроби укладання бібліографічних списків та праць.

Певний інтерес для повнішого уявлення про розвиток історичних досліджень у Новоросійському краї становить повідомлення М. Н. Мурзакевича на одному із засідань Товариства по вшануванню пам'яті М. С. Воронцова, опубліковане в «ЗОИД» (також вийшло окремо) [91]. Подано список видань, випущених за фінансової підтримки графа, більша частина яких стала підґрунтям для вивчення півострова, зокрема «Крымский сборник» П. І. Кйоппена та ін.

Наукову творчість краєзнавець поєднував із адміністративною діяльністю, спрямованою на організацію науки в Одесі. Майже 10 років він завідував ОПБ, котра завдяки його турботам набула наукового спрямування. В результаті копійної роботи з'ясувалося, що фонд нараховує 2789 назв книжок, на які було видано спеціальний каталог. М. Н. Мурзакевич організував закупку значної кількості вітчизняної та зарубіжної літератури з історії, етнографії, економіки — і вже у 1852 р. бібліотека мала 12 022 томи різних видань [92, с. 5]. Відтоді ОПБ стає найбагатшою

за своїми фондами на півдні Росії [93, с. 20—21].

Листування вченого з краєзнавцями Криму, котрі працювали і на півострові, і в столичних наукових центрах, — важливе джерело, яке дає уявлення про доробок кожного з подвижників. Виявлені листи М. Н. Мурзакевича до А. Б. Ашика, П. І. Бартенєва, І. С. Безкровного, О. Л. Бертье-Делагарда, П. О. Бурачкова, С. І. Верєбрюсова, єпископів Таврійських Гермогена і Гурія, Ф. О. Жилія, Д. І. Іловайського, Г. Е. Караулова, П. І. Кйоплена, А. А. Куника, О. Ф. Ретовського, О. О. Уманця, В. Н. Юргевича, а також — М. Н. Мурзакевича до В. В. Григор'єва, архієпископа Інокентія, Д. І. Струкова [94—100].

М. Н. Мурзакевич був визнаним авторитетом серед вітчизняних учених: дійсний член Московського товариства історії й старожитностей російських, Московського археологічного товариства, Товариства сільського господарства Південної Росії, Курляндського товариства літератури та мистецтва, дійсний член Афіньського археологічного товариства, Бельгійської археологічної академії, Копенгагенського товариства північних антикварів [72, с. 9—10]. За здійснений ним опис нумізматичної колекції Тиберійська та Аркадська академії в Римі ввели його в число своїх членів [10, с. 471].

По смерті вченого в 1883 р. було здійснено спроби укласти бібліографію його праць. Ці наміри, ми сподіваємося, колись будуть продовжені [101, с. 59—61; 102, с. 647].

1. Брун Ф. Тридцатилетие Одесского общества истории и древностей, его записки и археологические собрания // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — Одесса, 1872. — Т. 8. — Отд. 3. — С. 328—351.

2. Юргевич В. Краткий очерк деятельности императорского Одесского общества истории и древностей // Там же. — Одесса, 1886. — Т. 14. — Отд. 1. — С. 52—58; Його ж. Исторический очерк пятидесятилетия императорского Одесского общества истории и древностей, 1839—1889. — Одесса, 1889. — 121 с.

3. Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древностей. (По поводу 75-летия его существования) // Ист. вестн. — 1914. — № 11. — С. 544—555.

4. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания // Тр. Одесского стат. комитета. — Одесса. — Вып. 4. — С. 69—101.

5. Брун Ф. [Указатель содержания тт. 1-7 «Записок Одесского общества истории и древностей»] // ЗООИД. — Одесса, 1872. — Т. 8. — Отд. 3. — С. 335—340.

6. Бертье-Делагард А. Л. Указатель статей, помещенных в тт. I—XX «Записок Одесского общества истории и древностей» // Там же. — Одесса, 1898. — Т. 21. Прил.

7. Попруженко М. Г. Указатель статей, помещенных в тт. I—XXX «Записок Одесского общества истории и древностей» // Там же. — Одесса, 1915. — Т. 32. — Отд. 4. — С. 1—63; То же. Отдельно. — Одесса, 1914. — 63 с.

8. 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839—1989. // Тез. докл. юбил. конф. — Одесса, 1989. — 52 с.

9. Першина З. В. Історія України в працях дослідників // Укр. іст. журн. — 1994. — № 6. — С. 53—63.

10. Алпатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса: Южн. научн. центр НАН Украины, 1995. — С. 450—491.

11. Попова Т. Н., Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестн. Одес. гос. ун-та. — Одесса, 1995. — Вып. 5. — С. 37—52.

12. Лисоченко І. Д. Архів Одеського товариства історії та старожитностей // Зб. оглядів фондів відділу рукописів [Держ. публ. б-ка АН УРСР]. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 49—61.

13. Інститут рукопису НБУВ, ф. 5, спр. 1224—1516.

14. Там же, спр. 1187, арк. 1—10.

15. Там же, спр. 1023, арк. 1—15; спр. 1026, арк. 1—9; спр. 798, арк. 1—16; спр. 797, арк. 1—18.

16. Там же, спр. 1013, арк. 1—87.

17. Там же, спр. 1587, арк. 1—42.

18. Там же, спр. 1033—1034.

19. Там же, спр. 867, арк. 2—8 зв.

20. Там же, спр. 1040, арк. 1—46; спр. 763, арк. 1—13; спр. 1016, арк. 1—80.

21. Там же, спр. 1054, арк. 1—14.

22. Там же, спр. 1056, арк. 1—29.

23. Там же, спр. 1586, арк. 1—2.

24. Там же, спр. 1189, арк. 1—36.

25. Там же, спр. 1022, арк. 1—7; спр. 1021, арк. 1—8; спр. 1020, арк. 1—19.

26. Там же, спр. 3024, арк. 1.

27. Там же, спр. 1590, арк. 1—4.

28. Там же, спр. 2361, арк. 1—4.

29. Там же, спр. 3078—3093.

30. Там же, спр. 2533—2535.

31. Там же, спр. 2572, арк. 1.

32. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 93, оп. 1, спр. 95, арк. 1—79.

33. Там же, спр. 54, арк. 1—24.

34. Там же, спр. 40, арк. 1—164.

35. Там же, спр. 46, арк. 1—42.

36. Там же, спр. 182, арк. 1—5.

37. Там же, спр. 94, арк. 9—10.

38. Інститут російської літератури (Пушкінський Дім) (далі — ІРЛІ), ф. 603, спр. 122.

39. Устав Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1839. — 19 с.

40. Устав императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1873. — 16 с.

41. Там же, 1880. — 16 с.

42. Там же, 1896. — 14 с.

43. Мурзакевич Н. Н. Записка о состоянии и действиях Одесского общества любителей истории и древностей с 23 апреля 1839 по 1 января 1840 года

- // Торж. собр. Одес. об-ва любителей истории и древностей 4 февр. 1840 г. — Одесса, 1840. — С. 59—73.
44. *Pinner E. M.* Prospectus der Odessaer Gesellschaft für Geschichte und Alterthümer gehörenden ältesten hebräischen und rabbinischen Manuscripte. Ein Beitrag zur biblischen Exegese. — Odessa, 1845.
45. *Михневич И.* О еврейских манускриптах, хранящихся в музее Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. 2. — Отд. 1. — С. 47—77.
46. *Надеждин Н. И.* Автобиография // Рус. вестн. — 1856. — Т. 2. — Март. — Кн. 1. — С. 49—78.
47. *Надеждин Н. И.* О происхождении, существовании и падении итальянских торговых поселений в Тавриде // Вестн. Европы. — М., 1828. — № 15. — С. 161—183; № 16. — С. 241—271; № 17. — С. 1—29; № 18. — С. 81—107; № 19. — С. 161—190.
48. *Надеждин Н. И.* Об исторических трудах в России // Библиотека для чтения. — 1837. — Т. 20. — Отд. 3. — С. 93—136.
49. *Надеждин Н. И.* [Рецензия на книгу «Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу... Н. С. Всеволожского»] // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 438—441.
50. *Непомнящий А. А.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII — начало XX века). — Киев, 1999. — 212 с.
51. *Надеждин Н.* Русская Алгамбра // Одесский альманах на 1839 год. — Одесса, 1839. — С. 371—478.
52. *Орехова Л. А.* О поездке Н. И. Надеждина в Крым и его «Русской Алгамбре» // Крым. архив. — Симферополь, 1999. — № 4. — С. 48—52.
53. *Надеждин Н. И.* Светлейший князь Потемкин-Таврический, образователь Новороссийского края // Одесский альманах на 1839 год. — Одесса, 1839. — С. 1—96; То же. Отдельно. — Одесса, 1839.
54. *Надеждин Н. И.* Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. 1 — Отд. 1. — С. 3—114.
55. Російський державний архів літератури (РДАЛІ), ф. 4, оп. 1, спр. 2, арк. 76 зв.; спр. 13, арк. 14; Російська державна бібліотека, відділ рукописів (РДБ ВР) ф. 231, розд. 3, картон 19, спр. 4, арк. 1—3.
56. *Веселовский Н. И.* История императорского Русского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. — СПб., 1900. — [4]. — 514 с.
57. *Спасский Г.* Из «Путевых заметок о Крыме и его окрестностях» // Отечеств. зап. (Далі — ОЗ). — СПб., 1847. — Т. 55. — № 12. — Отд. 8. — С. 124—127; Його ж. Геничск и Арабатская стрелка // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. 2. — Отд. 1. — С. 272—284; Його ж. Поездка на Чатырдаг // ОЗ. — СПб., 1848 — Т. 57. — № 3. — Отд. 8. — С. 21—29; Його ж. Евпатория. («Из путевых записок о Крыме») // Там же. — 1850. — Т. 73. — № 11. — Отд. 8. — С. 9—24; Його ж. Старый Крым (Из путевых записок о Крыме) // ЗООИД. — Одесса, 1858. — Т. 4. — Отд. 1. — С. 85—102.
58. *Спасский Г.* Босфор Киммерийский с его древностями и достопамятностями — М., 1846. — XII, 152, VII с.
59. *Спасский Г.* Заметки на разбор книги «Босфор Киммерийский» и пр., помещенный в 1-м номере «Отечественных записок» 1847 года // ОЗ. — 1847. — № 8. — Отд. 6. — С. 132—134.
60. [Григорьев В. Рецензия на книгу Г. Спасского «Босфор Киммерийский с его древностями...»] // Финс. вестн. — СПб., 1847. — Т. 15. — Март. — Отд. 4. — С. 42—44.
61. [О книге Г. Спасского «Босфор Киммерийский с его древностями...»] // Моск. городск. листок. — 1847. — 4 февр.
62. [А. А. Рецензия на книгу «Босфор Киммерийский с его древностями...» Г. Спасского] // ОЗ. — СПб., 1847. — Т. 50. — № 1. — Отд. 6. — С. 12—17.
63. *Спасский Г.* Археолого-нумизматический сборник, содержащий в себе сочинения и переводы относительно Тавриды вообще и Босфора Киммерийского, частно. — М., 1850.
64. *Николай Никифорович Мурзакевич.* Автобиография. — СПб., 1886. — VIII, 233 с.
65. Записки Н. Н. Мурзакевича // Рус. старина. — 1887. — № 1. — С. 16—46; № 2. — С. 263—298; № 3. — С. 651—666; № 4. — С. 129—144; № 6. — С. 643—662; № 9. — С. 477—497; № 12. — С. 649—675; 1888. — № 9. — С. 583—610; 1889. — № 1. — С. 231—260.
66. ІРЛІ, ф. 603, спр. 2-4; РДАЛІ, ф. 1337, оп. 1, спр. 155.
67. Там же, ф. 44, оп. 1 (1831 г.), спр. 1.
68. Там же, ф. 44, оп. 1 (1833 г.), спр. 12, арк. 72—74; спр. 4, арк. 80—81.
69. *Михневич И.* Исторический очерк сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. — Одесса, 1857. — 200 с.
70. *Murzakewicz N.* Descriptio numorum veterum graecorum atque Romanorum, qui inveniuntur in museo. — Odessae, 1835. — 67 p.
71. *Мурзакевич Н.* Краткая история древнего Херсона // Одес. вест. (далі — ОВ). — 1836. — 8 янв., 11 янв.
72. *Дабизжа В. Д.* Николай Никифорович Мурзакевич, 1806—1883 гг. // Николай Никифорович Мурзакевич. Автобиография. СПб., 1886. — С. 1—15.
73. *Мурзакевич Н.* Генуэзские консулы и города Кафы // ЗООИД. — Одесса, 1853. — Т. 3. — Отд. 3 — С. 552—553.
74. *Мурзакевич Н.* Медные монеты города Кафы // ЗООИД. — Одесса, 1860. — Т. 4. — Отд. 2. — С. 387—388.
75. *Мурзакевич Н.* Поездка в Крым в 1836 году // Журн. Мин. нар. просв. — 1837. — Ч. 13. — № 3. — Отд. 4. — С. 625—691.
76. Державний архів громадських об'єднань (далі — ДАГО), ф. 1, оп. 191 (1887), спр. 39.
77. *Мурзакевич Н. Н.* О латинской надписи с именем Боспорского царя Савромата II // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. 1. — Отд. 2. — С. 286—288; *Мурзакевич Н. Н.* [Негри А. А.] Эски-Керменская арабская надпись // Там же. — 1850. — Т. 2. — Отд. 2. — С. 529—531.
78. ДАГО, ф. 93, оп. 1, спр. 52.
79. ІР НБУВ, ф. 5, спр. 1130—1185.
80. Extrait du compte rendu de la societe Odessienne d'histoire des antiquites, du 14 november 1849 an 14

november 1850 // Journal d'Odessa. — 1851. — № 46 — Р. 1.

81. ІРЛІ, ф. 603, спр. 68.

82. Мурзакевич Н. Н. Некоторые подробности о церкви Св. Иоанна Предтечи в Керчи // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. 1. — Отд. 3. — С. 625; Його ж. Херсонисская церковь Св. Василия (Владимира) // Там же. — 1863. — Т. 5. — С. 996—997.

83. Мурзакевич Н. Археологические разыскания в Керчи, произведенные в 1852 году // ЗООИД. — Одесса, 1853. — Т. 3. — Отд. 3. — С. 540—552; Його ж. Греческое древнее кандило // Там же. — С. 565—566.

84. Мурзакевич Н. Н. Пребывание иезуитов в Крыму // ЗООИД. — Одесса, 1860. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 466—467; Його ж. Материалы из истории Крыма // Там же. — 1868. — Т. 7. — Отд. 2. — С. 199—210.

85. ІР НБУВ, ф. 5, спр. 868.

86. Мурзакевич Н. Список со статейного списка Великого государя Его царского величества... Василия Михайловича сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова... // ЗООИД. — Одесса, 1850. — Т. 2. — Отд. 2. — С. 568—658; Його ж. Отвод земли грекам // Там же. — 1860. — Т. 4. — Отд. 2. — С. 359—362.

87. ДАОО, ф. 93, оп. 1, спр. 84.

88. Письма высокопреосвященного Евгения, митрополита Киевского Н. Н. Мурзакевичу. 1837—1837 / / Киев. епархиальные ведомости. — 1868. — № 10. — Отд. 2. — С. 377—392.

89. Годичный акт в Ришельевском лицее 23-го июня 1846 года. — Одесса, 1846.

90. [Мурзакевич Н. Н.] Н. М. Обзор православной епархии тех мест, которые составляют ныне Новороссийский край и Бессарабию // Новорос. календарь на 1848 г. — Одесса, 1847. — С. 372—382.

91. [Мурзакевич Н. Н.] Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым // ЗООИД. — Одесса, 1860. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 395—413; То же. Отдельно. — Одесса, 1860. — 41 с.

92. Смычок Л. М. Роль Одесской публичной библиотеки в культурной жизни города II-й половины XIX века // Літературно-мистецька Одеса II пол. XIX ст.: Тези доп. та повід. Др. регіон. наук.-творч. конф., присвяченої двохсотріччю Одеси. — Одеса: Одес. держ. ун-т, 1992. — С. 4—7.

93. Попруженко М. Г. Одесская городская публичная библиотека. 1830—1910 г. (Ист. очерк). — Одесса, 1911. — 84 с.

94. ДАОО, ф. 93, оп. 1, спр. 95, арк. 3, 5, 5а.

95. Там же, ф. 93, оп. 1, спр. 54, арк. 20—24.

96. С.-Петербургський філіал архіву Російської академії наук (ПФА РАН), ф. 30, оп. 3, спр. 185, арк. 20—23; ІРЛІ, ф. 603, спр. 121.

97. Російський державний історичний архів, ф. 853, оп. 1, спр. 306.

98. Російська Національна бібліотека. Відділ рукописів (РНБ ВР), ф. 313, спр. 37, арк. 179—180, 210—211.

99. ПФА РАН, ф. 30, оп. 1, спр. 473, арк. 114; оп. 3, спр. 185.

100. Російський державний історичний архів, ф. 695, оп. 1, спр. 218.

101. Языков Д. Д. Русские писатели, умершие в 1883 году // Ист. вестн. — 1886. — № 12. — Дод. — С. 11—95.

102. [Некролог Н. Н. Мурзакевича] // Ист. вестн. — 1883. — Дек. — С. 646—647.

103. ІРЛІ, ф. 603, спр. 70.